

بررسی دو جدال تاریخی درباره امام سجاد علیه السلام؛ تولد و سن حضور در کربلا

عباس میرزایی^۱

پژوهش‌نامه
تاریخ تشیع

سال چهارم، شماره ۲،

تابستان ۱۳۹۹

۷۵

چکیده:

گزارش‌های مختلف درباره سال تولد و سن امام سجاد علیه السلام در واقعه عاشورا در منابع شیعی و سنی، درک از سیرتاریخی زندگی آن امام را پیچیده و دشوار کرده است. درباره هر یک از این دو موضوع، چندین روایت متفاوت نقل شده است. در این مقاله کوشیده ایم به این پرسش پاسخ دهیم که پژوهش‌های تاریخی، از میان گزارش‌های بسیار متفاوت درباره تولد و سن امام سجاد علیه السلام در کربلا، صحت احتمالی کدام یک از آنها را می‌توان آشکار کند؟ به نظر می‌رسد که اشتباه برداشت از گزارش واقدی از سال تولد امام سجاد علیه السلام و هم چنین درک اشتباه از صفت «الاصغر» درباره امام سجاد علیه السلام، زمینه را برای درهم افکنی‌های اسنادی فراهم کرده است. بررسی گزارش‌های گوناگون از منابع شیعی و اهل سنت حاکی است که تولد امام سجاد علیه السلام در اواخر دهه چهارم، یعنی سال ۳۸ ق روی داده و ۲۳ سالگی امام هنگام حضور در کربلا، در میان اقوال دیگر، دچار اشکال کمتری است.

۱. استادیار دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران:

کلیدواژه‌ها:

تاریخ اهل بیت، امام سجاد علیه السلام، سن امام سجاد علیه السلام، تولد امام سجاد علیه السلام، القاب امام سجاد علیه السلام.

مقدمه

یکی از مسائل اختلافی در تاریخ امام سجاد علیه السلام سن حضرت موقع تولد و در ماجرای عاشورا (۶۱ق) است. منابع تاریخی و تراجم نگاران شیعی و اهل سنت، سال‌های ناهمسانی را برای دو موضوع مذکور مطرح کرده‌اند که بحث را دچار آشفتگی کرده است. چندین قول در دو محدوده اوایل و اواخر دهه چهارم هجری برای سال تولد نقل شده و برای سن امام در کربلا هم از صغیری تا ۲۹ سالگی گزارش‌هایی در دست است.

سوال مطرح این است که از میان این گزارش‌های گوناگون چه سالی برای تولد و چه سنی برای امام سجاد علیه السلام در ماجرای کربلا می‌توان تعیین کرد یا تخمین زد؟ شواهد تاریخی و رجالی با کدام یک از این گزارش‌ها هماهنگی بیشتری دارند؟ به نظرمی‌رسد برای هر کدام از این دو مسئله می‌توان یک فرضیه مطرح کرد. در بحث تولد سبب بخشی از اختلاف، خلط سال تولد دو فرزند امام حسین ع به نام علی است؛ یکی علی مقتول و دیگری علی باقی، یعنی امام سجاد علیه السلام و این سرآغاز اختلافات بسیاری میان منابع گوناگون تاریخی و رجالی شده است. در بحث سن امام در کربلا هم به نظرمی‌رسد قید «الاصغر» از اولین زمینه‌ها برای اختلاف در گزارش‌هاست. البته برخی از منابع شیعی طبق باورهای کلامی در این مسئله نظر داده و بزرگتر بودن امام از میان فرزندان را معیاری نانوشته در این میان به وسط کشیده‌اند. به هر حال بررسی هر دو فرضیه موضوعی است که در این مقاله پیگیری خواهد شد.

پژوهش درباره این موضوع به مطالعات نویسنده در باب تاریخ زندگانی امام سجاد علیه السلام باز می‌گردد؛ متوجه شدم که این موضوع هنوز مورد بحث و بررسی تاریخی جدی قرار نگرفته است؛ البته کسانی که درباره امام سجاد علیه السلام بحث کرده‌اند به اختلاف در

پژوهش‌نامه تاریخ تشیع

سال چهارم، شماره ۲،
تابستان ۱۳۹۹

گزارش‌ها و بررسی بسیار مختصر موضوع پرداخته اند که می‌توان به جعفری در کتاب تشیع در مسیر تاریخ اشاره کرد. وی در دوجا بر این باور است که علی بن حسین ع در کربلا ۲۳ ساله بود «و از این رو جان‌ش از قتل عام عمومی آن روز محفوظ ماند» (جعفری، ۲۵۲ و ۲۵۸). کلبرگ هم در مدخل «علی بن حسین» علیه السلام در *دائرة المعارف اسلام* اشاره کرده است که امام سجاد علیه السلام در کربلا به سن بلوغ نرسیده بود، گرچه گزارش‌هایی را بر خلاف آن می‌داند (کلبرگ، ۲۱۱). محمدباقر القرشی در کتاب *حیة الإمام زین العابدین* علیه السلام (قرشی، ۳۶/۱-۳۷) و سید جعفر شهیدی در کتاب *زندگی علی بن حسین* علیه السلام (شهیدی، ۲۹-۳۷) اشاره کرد. مرحوم شهیدی شاید میان معاصران تنها کسی است که به صورت جدی این بحث را مطرح کرده است که در ادامه مقاله به نظرات متفاوت ایشان اشاره می‌شود.

این در حالی است که این موضوع از جنبه‌های گوناگونی دارای اهمیت است؛ زیرا نوع نگرش به امام سجاد علیه السلام و رفتارهای حضرت را در کربلا تغییر می‌دهد: حضرت در سن بلوغ بود یا پیش یا بعد از آن؟ پاسخ به این پرسش بر حضور امام سجاد علیه السلام در کربلا و حوادث پس از عاشورا تأثیر خواهد داشت: انتخاب هر کدام از این دو نظریه، در فعالیت‌های سیاسی و اجتماعی حضرت در برخورد با جامعه شیعی از یک سو و هم چنین جریان‌های زبیری و اموی از سوی دیگر، افزون بر تبیین جایگاه اجتماعی و سیاسی حضرت، به طور خاص در دهه هفتاد و هشتاد هجری نقش ایفاء خواهد کرد. ضرورت این موضوع هم بازگشت به ارائه تاریخی منسجم و قابل ارائه از امام سجاد علیه السلام است که راه را برای فهم سیره و جایگاه دینی حضرت روشن خواهد کرد. افزون بر این که تبیین این مسئله زمینه‌ای است برای بی‌اساس بودن گزارش‌هایی که به نحوی موجب اهانت به امام سجاد علیه السلام است. گزارش‌هایی درباره ملاقات امام سجاد علیه السلام با عبیدالله بن زیاد در کوفه و بررسی بلوغ جسمی حضرت در دست است که در منابع اهل سنت فراوان گزارش شده است. گذشته از این، موضوعات دیگری هم هست که این مقاله می‌تواند پاسخی برای آن‌ها داشته باشد: علی پسر امام حسین که شهید شد، از نظرستی

اکبر بوده است یا اصغر؟ چند سال داشته است؟ آیا همان گونه که پاره‌ای از منابع تاریخی اهل سنت به فراوانی نقل کرده‌اند، واقعا امام سجاده علیه السلام در کربلا کودکی بود که سبب زنده ماندن، سن و سال اندک او بوده است و نه بحث بیماری؟ آیا روایت‌هایی که امامت امام سجاده علیه السلام را در دوران کودکی معرفی کرده‌اند صحیح‌اند؟ آیا امام سجاده علیه السلام دوران امام علی علیه السلام را درک کرد؟

این بررسی مصداق پژوهشی تاریخی درباره زمان پریشی موضوعی تاریخی است و نتایج آن حاکی است که چگونه مورخان در طول تاریخ به ورطه چنین اشتباهات آشکاری افتاده‌اند. این مقاله پس از بررسی انتقادی سال تولد امام سجاده علیه السلام در منابع تاریخی و تراجم نگاری اهل سنت و شیعی به بررسی و نقد موضوع سن و سال امام سجاده علیه السلام در کربلا خواهد پرداخت.

پژوهش‌نامه تاریخ تشیع

سال چهارم، شماره ۲،
تابستان ۱۳۹۹

۷۸

الف: سال تولد امام سجاده علیه السلام

درباره سال تولد امام سجاده علیه السلام در منابع گوناگون اهل سنت و شیعی گزارش‌های پراکنده‌ای نقل شده است. این منابع دو محدوده زمانی غیرقابل جمع را به صورت هم زمان محل توجه قرار داده‌اند. یکی گزارش معروفی است که سال تولد امام را ۳۳ ق نقل می‌کند. این گزارش در منابع اهل سنت از یعقوب بن سفیان (م. ۲۷۷ ق) نقل شده است. گزارشی که به فراوانی در منابع تراجم اهل سنت، مانند ابن عساکر (م. ۵۷۱ ق)، (ابن عساکر، ۳۶۱/۴۱)، ابن جوزی (م. ۵۷۹ ق)، (ابن جوزی، ۴۱/۵) مزی (م. ۷۴۲ ق)، (مزی، ۴۰۲/۲۰) ذهبی (م. ۷۴۸ ق)،^۱ ابن حجر (م. ۸۵۲ ق) (ابن حجر، تهذیب التهذیب، ۲۷۰/۷) دیده می‌شود. البته در قرن هفتم، موصلی (م. ۶۵۷ ق) گزارش ۳۳ ق را از واقدی (م. ۲۰۷ ق) نقل کرده و آن را اصح اقوال دانسته است.^۲

۱. ذهبی، تاریخ اسلام، ۴۳۲/۶؛ ذهبی در جای دیگری از همین کتابش، در ج ۳ ص ۴۲۸، سال ۳۴ ق را گزارش کرده است.

۲. (در سده هفتم هم موصلی (م. ۶۵۷ ق) این قول را اصح الاقوال می‌داند. موصلی، ۱۱۱).

محدوده دیگر، سال ۳۷ ق تا ۴۱ ق است که به طور عمده همین تراجم نگاران و دیگران، آن را نقل کرده‌اند. به نوشته ابن جوزی امام سجاد علیه السلام اساساً دوران حیات علی بن ابی طالب را درک نکرد (ابن جوزی، *الموضوعات*، ۳/۲۵۵). ذهبی نیز سال ۳۷ ق یا ۳۸ ق^۱ و ابن حجر ۴۰ ق یا حوالی ۴۰ ق (ابن حجر، *فتح الباری*، ۴/۲۴۰) و به طور خاص ۴۱ ق (ابن حجر، *تهذیب التهذیب*، ۳۱۲/۹-۳۱۳) و حتی ۳۷ ق^۲ را برای تولد امام سجاد علیه السلام گزارش کرده‌اند. در سده هفتم و هشتم ق عمدتاً به سال ۳۸ ق و حمدالله مستوفی (م. ۷۵۰ ق) به سال ۳۶ ق^۳ اشاره کرده‌اند (شافعی، ۴۰۸؛ ابن صباغ، ۳/۸۵۴-۸۵۵؛ *وفیات الاعیان*، ۳/۲۹۶).

پژوهش‌نامه تاریخ تشیع

سال چهارم، شماره ۲،

تابستان ۱۳۹۹

۷۹

این اختلاف در دو محدوده تاریخی نیز در منابع شیعی برای سال تولد امام سجاد علیه السلام دیده می‌شود: نخست گزارش پر تکرار ۳۳ ق که یعقوب بن سفیان بسوی (م. ۲۷۷ ق) در منابع اهل سنت نقل شده و ابونصر بخاری (م. ۳۴۱ ق) (ابونصر بخاری، ۳۱) و قاضی نعمان (م. ۳۶۳ ق)^۴ نیز به آن اشاره کرده‌اند، با این تفاوت که این دو منبع آن را به واقدی (م. ۲۰۷ ق) ارجاع داده‌اند. بعد از آن تا سده هشتم هیچ یک از علمای شیعی

۱. ذهبی، *العبر*، ۱۱۱/۱؛ جالب این جاست که ذهبی طبق همان گفته خود در کتاب تاریخ اسلامش (ذهب، *تاریخ الاسلام*، ۴۳۲/۶) در کتاب *سیرالاعلام النبلاء* برای بیان تفاوت سنی امام سجاد علیه السلام و زهری نوشته است: «علي أسن بكثر من الزهري» (ذهب، *سیرالاعلام النبلاء*، ۴/۳۹۰) که نشان دهنده نظر وی در باب تولد امام سجاد علیه السلام است. البته وی در جای دیگری از کتاب *سیرالاعلام النبلاء* آورده است: «ولد في سنة ثمان وثلاثين ظنا». ذهبی، *سیرالاعلام النبلاء*، ۴/۳۸۶).

۲. (ابن حجر، *تهذیب التهذیب*، ۲۷۰/۷). البته در این گزارش ابن حجر، وی به صراحت از سال ۳۷ ق سخنی به میان نیاورده است. وی در پاسخ به بحثی که احمد بن صالح مطرح کرده و سن علی بن حسین علیه السلام و زهری را یکی دانسته می‌گوید که این نظر صحیح نیست، زیرا زهری در سال پنجاه متولد شد و علی بن حسین سیزده سال از وی بزرگتر بود.

۳. حمدالله مستوفی، ۲۰۲ البته در متن سال ۴۶ آمده که به قرینه ادامه متن اشتباه است.

۴. قاضی نعمان، *شرح الاخبار*، ۳/۲۶۵. البته قاضی نعمان در کتاب *المجالس والمسیرات* (۵۲۲-۵۲۳) سال ۳۲ ق را نقل کرده که احتمالاً شاید منظور همان سال ۳۳ ق بوده و تحریف و یا تغییری صورت گرفته است.

به آن اشاره نکرده اند تا علامه حلی (م. ۷۲۶ ق) که در یکی از آثار فقهی خود از سال ۳۳ ق یاد کرده است (علامه حلی، تحریر الاحکام، ۱۲۲/۲-۱۲۳).

در مقابل این گزارش سال ۳۳ ق اکثر منابع شیعی، تا سده پنجم، سال تولد امام سجاد علیه السلام را ۳۸ ق معرفی دانسته اند: قاسم رسی (م. ۲۴۶ ق)، (قاسم رسی، ۶۹) کاتب بغدادی (م. ۳۲۲ ق)، (کاتب البغدادی، ۸-۹) شیخ کلینی (م. ۳۲۴ ق)، (کلینی، ۴۶۶/۱) خصیبی (م. ۳۳۴ ق)، (خصیبی، ۲۱۳-۲۱۴) شیخ مفید (م. ۴۱۳ ق)، (شیخ مفید، الارشاد، ۱۳۷/۲؛ شیخ مفید، المقنعه، ۴۷۲) شیخ طوسی (م. ۴۶۰ ق) ^۱ از عمده این منابع هستند. برخی از منابع شیعی در سده ششم، مانند فتال نیشابوری (م. ۵۰۸ ق)، (فتال نیشابوری، ۲۰۱)، طبرسی (م. ۵۴۷ ق)، (طبرسی، اعلام الوری، ج ۱، ص ۴۸۰) و ابن شهر آشوب (م. ۵۸۸ ق)، (ابن شهر آشوب، ۳۱۰/۳-۳۱۱). افزون بر سال ۳۸ ق از دو قول دیگر نیز یاد کرده اند، ولی با تعبیرهای «قیل» و «یقال» آن را ضعیف نشان داده اند که عبارتند از سال ۳۶ ق یا ۳۷ ق.

در بررسی قول تولد امام در سال ۳۳ ق در منابع شیعی و اهل سنت نخست باید گفت که قدیمی ترین سند حاکی از تولد امام سجاد علیه السلام در این سال، از آن واقدی (م. ۲۰۷ ق) است. به نوشته وی، دو سال از ایام خلافت عثمان باقی مانده بود که علی بن حسین ع به دنیا آمد (ابونصر بخاری، ۳۱؛ قاضی نعمان، شرح الاخبار، ۳/۲۶۵؛ موصلی، ۱۱۱). از آن جا که عثمان در سال ۳۵ ق کشته شد، منظور وی سال ۳۳ ق است. گفتیم که گزارش سال ۳۳ ق، در برخی منابع شیعی و شمار قابل توجهی از منابع اهل سنت، به نقل از یعقوب بن سفیان، که احتمالاً وی هم از واقدی نقل کرده، گزارش شده است.

به نظرمی رسد این گزارش درستی نباشد و براین نظرمی توان دو قرینه به دست داد: نخست، همان منابعی که سال ۳۳ ق را گزارش کرده اند، سن امام را ۵۸ سال آورده اند.

پژوهش نامه تاریخ تشیع

سال چهارم، شماره ۲،

تابستان ۱۳۹۹

۱. شیخ طوسی، تهذیب الاحکام، ۷۷/۶. شیخ در یکی دیگر از آثار خود سال تولد امام سجاد علیه السلام را ۳۶ ق گزارش کرده است. شیخ طوسی، مصباح المتهجد، ۷۹۲.

می توان از شیعیان به قاضی نعمان (شرح الاخبار، ۳/۲۷۵) و علامه حلی،^۱ و از اهل سنت به ابن عساکر (۴۱/۴۱۵-۴۱۲)، ابن جوزی (المنتظم، ۵/۴۱) مزی (۲۰/۴۰۲-۴۰۴)، ذهبی (تاریخ الاسلام، ج ۶، ص ۴۳۹) و ابن حجر (تهذیب التهذیب، ۷/۲۷۰) اشاره کرد. بنابراین قول تراجم نگاران اگر تولد امام سجاد علیه السلام در سال ۳۳ ق باشد، وفات حضرت را باید در سال ۹۱ ق در نظر گرفت و حال آن که هیچ تراجم نگاری تا پیش از سده ششم، از جمله همان هایی که اشاره شد، سال وفات حضرت را ۹۱ ق گزارش نکرده است.^۲

پژوهش نامه تاریخ تشیع

سال چهارم، شماره ۲،

تابستان ۱۳۹۹

۸۱

دوم این که منابع رجالی اهل سنت و شیعی که سال تولد امام سجاد علیه السلام را ۳۳ ق گزارش کرده اند، خود در جاهای دیگر صغر سن امام سجاد علیه السلام را نسبت به علی علیه السلام مقتول در ماجرای کربلا یاد آور شده اند^۳ و گفته اند که علی بن حسین مقتول، اکبر است (به عنوان نمونه، نک: ابن عساکر، ۴۱/۳۶۱-۳۶۲؛ ابن جوزی، المنتظم، ۵/۳۴۰؛ ذهبی، سیر الاعلام النبلاء، ۴/۳۸۷). اگر علی بن حسین مقتول، علی اکبر باشد، تاریخ تولد ایشان باید پیش از سال ۳۳ ق باشد و حال آن که هیچ تاریخ نگار و تراجم نگاری چنین گزارشی نقل نکرده است.

۲۵ سال (مزی، ج ۲۰، ص ۴۰۲؛ ابن حجر، تهذیب التهذیب، ۷/۲۷۰)، ۲۳ یا ۲۴ سال (ابن سعد، ۵/۲۲۱) و از آن جا در: ابن عساکر، ۴۱/۴۱۴) بیشترین سن مشهوری است که برای امام سجاد علیه السلام در کربلا گفته شده است. ابن عساکر و مزی، که سال تولد امام علیه السلام را در یکی از گزارش های ایشان ۳۳ ق نقل کرده اند (ابن عساکر، ۴۱/۳۶۱-۳۶۲؛ مزی،

۱. علامه البته سال عمر حضرت را ۵۷ سال گزارش کرده است. علامه حلی، تحریر الاحکام، ۲/۱۲۲-۱۲۳).
 ۲. گفتنی است موصلی (م. ۶۵۷ ق) سال وفات امام سجاد علیه السلام را ۹۰ ق گزارش کرده است.
 ۳. به عنوان نمونه رک: (ابن سعد، ۵/۲۱۲؛ ابن جوزی، المنتظم، ۵/۳۴۵؛ ابن عبد البر، ۹/۱۶۰؛ ابن عساکر، ۴۱/۳۷۶؛ ذهبی، سیر الاعلام النبلاء، ۳/۳۰۳ و ذهبی، تاریخ اسلام، ۵/۱۶۹). از منابع شیعی هم رک به: سر سلسله العلویه، ابی نصر بخاری، ۳۰ و ۹۱. البته در منابع شیعی استثنائی وجود دارد و آن قاضی نعمان است که سال تولد امام سجاد علیه السلام را ۳۳ ق گزارش کرده (قاضی نعمان، شرح الاخبار، ۳/۲۶۵) ولی امام سجاد علیه السلام را کوچکتر از برادرش ندانسته است (قاضی نعمان، شرح الاخبار، ۳/۲۵۰).

۴۰۲/۲۰)، سن امام علیه السلام را در کربلا از قول واقدی ۲۵ سال (رک: ابن عساکر، ۳۶۶/۴۱؛ مزی، ۴۰۳/۲۰) و هم چنین ابن جوزی (*المنتظم*، ۳۲۶/۶ و ۳۴۵/۵) و ابن حجر (*تهذیب التهذیب*، ۲۷۰/۷) هم هر دو به ۲۳ سالگی امام علیه السلام در کربلا اشاره کرده‌اند. بنابراین، با توجه به این گزارش‌های تاریخی مخالف، امکان تولد امام ع در ۳۳ ق وجود ندارد.

به نظر می‌رسد منشأ این اشتباه در خلط بین دو فرزند امام حسین ع باشد که علی نام داشتند: علی مقتول که مادرش لیلی بوده و علی باقی که مادرش ام ولد بوده است. آن که واقدی گزارش کرده و دیگران اشتباه کرده‌اند، سال تولد علی مقتول است در سال ۳۳ ق.^۱ واقدی سال وفات علی مقتول را ۳۳ ق و سال شهادت را ۶۱ ق در سن ۲۸ سالگی گزارش کرده که درست است. در گزارش کسانی که از متن واقدی اشتباه برداشت کرده‌اند، آمده است که واقدی می‌گوید علی بن حسین در زمان عثمان به دنیا آمد (به عنوان نمونه رک: ابونصر بخاری، ۳۱؛ زرنندی حنفی، ۱۰۶) حال آن کسانی هم که به علی بن حسین مقتول اشاره کرده‌اند، مانند ابوالفرج اصفهانی (م. ۳۵۶ ق) (۵۳-۵۲) ابن ادریس (م. ۵۸۸ ق) (۱-۶۵۴-۶۵۵) یا علامه حلی (م. ۷۲۶ ق) (ابن ادریس، ۱-۶۵۴-۶۵۵) گفته‌اند که وی در دوران عثمان به دنیا آمده است. این شواهد نشان می‌دهد، فرزندی از امام حسین ع که در کربلا شهید شد، یعنی علی اکبر، در دوران عثمان به دنیا آمده بود و نه امام سجاد علیه السلام. به نظر می‌رسد عامل آشفتگی در منابع تراجم‌نگاری اهل سنت و گاه در منابع شیعی را در باب سال تولد امام سجاد علیه السلام، می‌باید در گزارش واقدی جست و جو کرد.

بنابراین و با توجه به رد قول ۳۳ ق، باید گفت که سال تولد امام سجاد علیه السلام همان سال ۳۸ ق است که در منابع فریقین بیشتر تکرار شده است. شاهد جدی بر این نظر،

پژوهش‌نامه تاریخ تشیع

سال چهارم، شماره ۲،

تابستان ۱۳۹۹

۸۲

۱. این گزارش در منابع شیعی و اهل سنت بارها آمده است؛ به عنوان نمونه، نک: ابی نصر بخاری، ۳۱؛ ابوالفرج اصفهانی، ۵۳؛ قاضی نعمان، *شرح الاخبار*، ۲۶۵/۳؛ ابن ادریس، ۱-۶۵۴-۶۵۵؛ مزی، ۴۰۳/۲۰؛ زرنندی حنفی، ۱۰۶؛ ابن عنبه، ۱۹۳)

گزارش‌هایی است که حاکی از حیات امام سجاد علیه السلام در دوران امام علی علیه السلام است. آیا امام سجاد علیه السلام در دوران امام علی علیه السلام به دنیا آمد یا خیر؟ منابع امامی عمدتاً، به جز ابن شهر آشوب (م. ۵۸۸ ق)،^۱ بر این نکته تأکید کرده‌اند که امام سجاد علیه السلام دوسال از عمر خود را در حیات امام علی علیه السلام گذراند. برای مآخذ این قول می‌توان به کاتب بغدادی (م. ۳۲۲ ق)، (۸-۹)، خصیبی (م. ۳۳۴ ق)، (۲۱۴-۲۱۳) شیخ مفید (م. ۴۱۳ ق)، (الارشاد، ۱۳۷/۲) فتال نیشابوری (م. ۵۰۸ ق)، (فتال نیشابوری، ۲۰۱) و طبرسی (م. ۵۴۷ ق)، (طبرسی، ۳۷-۳۸) اشاره کرد. منابع سنی هم نظریکسانی ندارند؛ برخی مانند محمد بن طلحه شافعی (م. ۶۵۲ ق)، (شافعی، ۴۲۳) همان نظر منابع شیعی و برخی دیگر هم مانند ابن جوزی (م. ۵۹۷ ق) برخلاف آنان نظر داده است.^۲ اگر پذیرفته شود که امام سجاد علیه السلام دو سال از عمر خود را در ایام امام علی علیه السلام گذرانده‌اند، از آن جا امیرالمومنین علیه السلام در سال چهل شهید شده‌اند، می‌توان سال ۳۸ ق را سال تولد امام سجاد علیه السلام تصور کرد، ولی این نظر با مشکلی تاریخی رو به روست و آن این که اکثر منابع به تولد امام سجاد علیه السلام در مدینه تصریح کرده‌اند (شیخ مفید، الارشاد، ۱۳۷/۲؛ شیخ طوسی، تهذیب الاحکام، ۷۷/۶؛ شامی، ۵۷۹؛ اربلی، ۲۸۵/۲ و ۲۹۵؛ شافعی، ۴۰۸)؛ و حال آن که امام علی علیه السلام بعد از خلافت، به همراه فرزندان، به کوفه مهاجرت کردند. طبیعتاً با توجه به حضور امام حسین علیه السلام، فرزندشان امام سجاد علیه السلام می‌باید در کوفه متولد شده باشد. احتمالاً بر همین اساس است که برخی از مورخین سال تولد امام

پژوهش‌نامه تاریخ تشیع

سال چهارم، شماره ۲،

تابستان ۱۳۹۹

۸۳

۱. به نوشته ابن شهر آشوب (م. ۵۸۸ ق) امام سجاد علیه السلام چهار سال از دوران حیات خود را در عهد امام علی علیه السلام گذراند (ابن شهر آشوب، ۳/۳۱۰-۳۱۱) این گزارش با دیگر داده‌های خود ابن شهر آشوب هم هماهنگ نیست، زیرا ابن شهر آشوب سال تولد امام علیه السلام را ۳۸ ق بیان می‌کند و سال وفات حضرت را هم ۹۵ ق. از سوی دیگر، مدت عمر حضرت را نیز ۵۷. اگر وی عقیده داشت که امام سجاد علیه السلام چهار سال از عمر خود را در ایام حیات جدشان امام علی علیه السلام گذرانیده‌اند، پس باید سال تولد امام را ۳۶ ق ثبت کرده باشد؛ حال آن که چنین نظری را نه خود گزارش کرده است و نه کسی به آن معتقد است.

۲. (ابن جوزی، الموضوعات، ۳/۲۵۵) البته احتمال دارد در متن ابن جوزی ادراک حدیثی منظور باشد و در واقع ابن جوزی بر ارتباط حدیثی امام سجاد علیه السلام و امیرالمومنین خدشه وارد آورد.

سجاد علیه السلام را قبل و بعد از به خلافت رسیدن امام علی علیه السلام ثبت کرده اند که می توان به ابن حجر ۴۰ ق یا حوالی ۴۰ ق (ابن حجر، فتح الباری، ۲۴۰/۴) و به طور خاص ۴۱ ق (رک: ابن حجر، تهذیب التهذیب، ۳۱۲/۹-۳۱۳) و حمدالله مستوفی به سال ۳۶ ق^۱ اشاره کرد. افزون بر این که تولد امام سجاد علیه السلام در سال ۳۸ ق با گزارش های فراوانی که سن حضرت را در کربلا کم دانسته اند، و در قسمت بعدی مقاله مورد بررسی قرار می گیرند، منافات دارد. این دسته از گزارش ها شواهد قابل توجهی در منابع تاریخی دارند. در کنار این ها روایاتی نقل شده که به سن و سال اندک امام سجاد علیه السلام موقع امامت اشاره دارد (خزاز قمی، ۲۳۴-۲۳۵) و امکان جمع این روایات با تولد امام در سال ۳۸ ق وجود ندارد. برپایه همین شواهد است که سید جعفر شهیدی تولد امام سجاد علیه السلام را در سال ۴۸ ق برآورد کرده است؛ نظری که اگرچه تصریحی در تایید آن دیده نمی شود، شواهد تاریخی آن را یاری می کند (شهیدی، ۳۴). به نظر او، این گزارش که امام سجاد علیه السلام دوسال از خلافت امام علی علیه السلام را درک کرد (= لسننتین من خلافته) اشتباه ناسخان دانسته و در واقع، عبارت درست «لشهرین من خلافته» بوده و سال ۳۶ ق را برای تولد امام سجاد علیه السلام نیز مطرح می کند (شهیدی، ۳۵-۳۷).

پژوهش نامه تاریخ تشیع

سال چهارم، شماره ۲،

تابستان ۱۳۹۹

۸۴

ب: سن امام سجاد علیه السلام در کربلا

درباره سن حضرت در کربلا، در منابع شیعی و اهل سنت دو طیف گزارش به دست ما رسیده است: گزارش هایی که حضرت را کودک / صغیر معرفی می کند و گزارش هایی که سه دوره سنی: ۲۳ یا ۲۴ سال، ۲۵ سال و هم چنین ۲۸ و یا ۲۹ سال برای ایشان به دست می دهند. در این قسمت نخست به بررسی صغیر بودن امام علیه السلام و سپس طیف دیگر گزارش ها پرداخته خواهد شد.

۱. حمدالله مستوفی، ۲۰۲ البته در متن سال ۴۶ ق آمده که به قرینه ادامه متن اشتباه است.

۱. کودکی امام سجاد علیه السلام در کربلا

دربارهٔ کودک بودن امام سجاد علیه السلام در کربلا و ماجرای پس از آن سه گزارش نقل شده است که دو گزارش از ابومخنف (م. ۱۵۷ق) در ماجرای روز عاشورا است: یکی ماجرای حملهٔ عمر بن سعد به خيام حسینی است که از امام با عنوان «غلام» یاد شده و دیگری ماجرای شمر و ارادهٔ قتل امام سجاد علیه السلام که در آنجا سن و سال امام با تعبیر «صبیان» توصیف شده است (مقتل ابی مخنف، ۲۰۱. هر دو گزارش در یک صفحه). این گزارش را منابع مختلف شیعه^۱ و اهل سنت^۲ نقل کرده‌اند. گزارش سوم هم از ابن اعثم کوفی (م. ۳۱۴ق) در شام و مجلس یزید است: وقتی یزید امام سجاد علیه السلام را دید، پرسید: «من أنت یا غلام؟» (ابن اعثم، ۱۳۰/۵). احتمالاً براساس گزارش‌های ابومخنف و ابن اعثم بوده که طیفی، ظاهراً گروهی از زیدیان و برخی از نسابان اهل سنت،^۳ گفته‌اند که امام علیه السلام در کربلا چهار یا هفت (ابوالقاسم کوفی، ۷۰/۱-۷۱) یا چهارده سال (حمدالله مستوفی، ۲۰۱) داشته است. برخی هم از برای نشان دادن سن امام در کربلا کلمهٔ «غلام» را به کار برده‌اند (ابن عساکر، ۱۴/۷۰؛ سمعانی، ۳/۴۷۶). نظریهٔ کودکی امام در کربلا را برخی قبول کرده‌اند (ر.ک: ابن عبدالبر، ۹/۱۵۶-۱۵۷).

به نظرمی رسد، گزارش‌های حاکی از سن و سال کم امام سجاد، چندان با گزارش‌های تاریخی دیگر سازگار نباشد. در این باره نخست باید گفت که اصل گزارش ابن اعثم در

پژوهش‌نامه تاریخ تشیع

سال چهارم، شماره ۲،

تابستان ۱۳۹۹

۱. گزارش صبیان در: شیخ مفید، الارشاد، ۱۱۲/۲-۱۳۳؛ طبرسی، اعلام الوری، ۱/۴۶۹) گزارش غلام در: شیخ

مفید، الارشاد، ۱۱۳/۲؛ ابن مسکویه، ۸۱/۲؛ فتال نیشابوری، ۱۸۹.

۲. گزارش صبیان در: طبری، ۳۴۷/۴. و از آن جا در: ابن اثیر، ۷۹/۴. گزارش غلام در: طبری، تاریخ طبری،

ج ۴، ص ۲۹۳؛ طبری، تاریخ طبری، ج ۴، ص ۳۴۷؛ ابن اثیر، ج ۴، ص ۷۹؛ هم چنین رک: مزی، ۶/۴۲۹؛ ذهبی،

سیرالاعلام النبلاء، ۳/۳۰۹.

۳. آن گونه که از متن ابوالقاسم کوفی (م. ۳۵۲ق) برمی آید ظاهراً برخی از زیدیان و هم چنین برخی نسابان از

عوام قائل به این نظریه بوده‌اند که امام سجاد علیه السلام همان علی بن حسین الاصر بوده است که در کربلا چهار

یا هفت سال بیشتر نداشته است (ابوالقاسم کوفی، ۷۰/۱-۷۱).

منابع شیعی^۱ و سنی^۲ پیش و بعد از وی تکرار شده است، ولی هیچ کدام عبارت خاص «من أنت یا غلام؟» را نقل نکرده اند.

درباره گزارش ابومخنف هم باید به دو نقد اشاره کرد. الف: گزارش ابومخنف با برخی از گزارش های دیگر خود او همخوانی ندارد. مثلاً بعد از حضور اسراء در کوفه و ماجراهای دارالاماره، ابن زیاد دستور می دهد تا زنان و کودکان آماده شوند و طوقی آهنین برگردن علی بن حسین علیه السلام می نهند و آن ها را راهی دمشق می کنند (ابی مخنف، ۲۱۲. هم چنین رک: ابن عساکر، ۹۸/۵۷) در این گزارش میان علی بن حسین علیه السلام و صبیانان/کودکان تفاوت گذاشته شده است^۳ و این نشان می دهد که حضرت را در ردیف اهل صبیان محسوب نکرده اند؛ یا مثلاً گزارش دیگری از ابومخنف در نقل حوادث مربوط به شام، وقتی خواستند اسرا را وارد مجلس یزید کنند، علی بن حسین علیه السلام را نه در ردیف صبیان و زنان، بلکه به صورت جداگانه آورده است (ابومخنف، ۲۱۳. هم چنین نک: طبری، ۳۵۲/۴؛ ابن کثیر، ۲۱۱/۸). امام سجاد علیه السلام بعد از ماجرای کربلا وارد کوفه شد، در حالی که در غل و زنجیر بود و وضعیت جسمی مناسبی هم نداشت (شیخ مفید، الامالی، ۳۲۱؛ شیخ طوسی، الامالی، ۹۱؛ طبرسی، الاحتجاج، ج ۲، ص ۲۹-۳۱)، ولی هیچ کس به سنّ امام علیه السلام یا کودکی و نوجوانی ایشان اشاره ای نکرده است، در حالی که اگر امام در آن شرایط در سنین کودکی بودند، حتماً به آن اشاره می شد؛ البته گزارشی مبنی بر این که زنان یا کودکان در غل و زنجیر باشند نرسیده است. به بند افتادن امام سجاد علیه السلام نشان می دهد که حضرت در سنین بزرگسالی بوده اند. هم چنین در مدت حضور امام سجاد علیه السلام در شام و خطبه خواندن حضرت در حضور یزید که کسی به سن

۱. برای نمونه رک: ابومخنف، ۲۱۳؛ شیخ مفید، الارشاد، ۱۲۰/۲؛ طبرسی، اعلام الوری، ۴۲۷/۱؛ شامی، ۵۶۵.

۲. برای نمونه رک: طبری، تاریخ طبری، ۳۵۲/۴؛ ذهبی، سیرالاعلام النبلا، ۳۰۳/۳؛ ابن اثیر، ۸۷-۸۶/۴؛ ابن کثیر، ۲۱۱/۸.

۳. گفتنی است این گزارش در منابع شیعه (مانند: شیخ مفید، الارشاد، ۱۱۹/۲؛ طبرسی، اعلام الوری، ج ۱، ص ۴۷۳) و اهل سنت (مانند: بلاذری، ۲۱۴/۳؛ طبری، تاریخ طبری، ۳۵۲/۴؛ ج ۴، ابن عساکر، ۹۸/۵۷؛ ابن کثیر، ۲۱۱/۸) تکرار شده است.

و سال کم حضرت اشاره نکرده است.

ب: منابع اهل سنت، روایت منقول از ابومخنف را دربارهٔ دستور عمر بن سعد به گونهٔ دیگری نیز گزارش کرده‌اند. این منابع از دو طریق زهری (م. ۱۲۴ ق) و مصعب بن عبدالله (م. ۲۳۳ ق) گزارش کرده‌اند که در هیچ کدام از آن‌ها واژه «غلام» یا هر واژه ای که نشان از کودکی امام علیه السلام باشد، دیده نمی‌شود. طبق نقل ابومخنف، عمر بن سعد بعد از حمله، سه فرمان صادر می‌کند (مقتل الحسین، ص ۲۰۱؛ نیز نک: طبری، ج ۴، ص ۳۴۷؛ ابن مسکویه، ۸۱/۲) که یکی از آن‌ها مربوط به امام سجاد علیه السلام است: «لا یدخلن بیت هؤلاء النسوة أحد ولا يعرضن لهذا الغلام المريض» (مقتل الحسین، ص ۲۰۱؛ نیز نک: طبری، ج ۴، ص ۳۴۷؛ ابن مسکویه، ۸۱/۲)، در حالی که طبق نقل زهری (ابن عساکر، ۳۶۶/۴۱؛ مزی، ج ۲۰، ص ۳۸۴-۳۸۵؛ ذهبی، سیر الاعلام النبلاء، ج ۴، ص ۳۸۷-۳۸۸؛ ذهبی، تاریخ الاسلام، ج ۶، ص ۴۳۲؛ ابن کثیر، ۱۲۲/۹) و مصعب بن عبدالله (ابن عساکر، ۳۶۶/۴۱-۳۶۷؛ ابن جوزی، المنتظم، ۳۴۵/۵) امام سجاد علیه السلام در کربلا ۲۳ سال داشت و عمر سعد دستور حمله را چنین صادر کرد: «لا تعرضوا لهذا المريض». در هیچ کدام از این دو طریق روایی ذکری از واژه «غلام» که در روایت ابومخنف آمده است، نیست؛ با این که همگی یک واقعه را نقل می‌کنند. شاهد دیگر، نقل ابن عبدالبر (م. ۴۶۳ ق) از قول «أهل العلم بالأخبار والسير» است: در پاسخ به شمر که دستور قتل علی بن حسین علیه السلام را داد، مردی از اصحابش گفت: «أنقتل حدثا مریضا لم یقاتل». هم چنین عمر بن سعد هم دستور داد: «لا تعرضوا لهؤلاء النسوة ولا لهذا المريض» (ابن عبدالبر، ۱۵۶/۹-۱۵۷).

گزارش‌های حاکی از کودکی امام مورد نقد مورخان نخستین اسلامی، از اهل سنت و شیعی قرار گرفته است که در این میان می‌توان به واقدی (م. ۲۰۷ ق) (ابن سعد، ۲۲۱/۵) و مدائنی (۲۲۴ ق)^۱ اشاره کرد. واقدی، که نظرش را ابن سعد گزارش کرده، بر پایهٔ

پژوهش‌نامه تاریخ تشیع

سال چهارم، شماره ۲،

تابستان ۱۳۹۹

۱. اربلی، ج ۲، ص ۳۱۳. اربلی نظریه مدائنی را مورد اشاره قرار داده است.

حدیثی از جعفر بن محمد، امام صادق علیه السلام، می گوید: امام سجاد علیه السلام در سن ۵۸ سالگی رحلت کرد. این روایت منقول از حضرت صادق علیه السلام می تواند دلیلی بر این باشد که علی بن حسین علیه السلام در کربلا ۲۳ یا ۲۴ ساله بوده است و سخن کسانی که می گویند وی در کربلا کودکی نابالغ بود، نمی تواند درست باشد و در واقع، وی تنها به خاطر بیماری در کربلا جنگ نکرد. واقعی ادامه می دهد: چطور علی بن حسین علیه السلام صغیر بود، در حالی که فرزندش محمد، یعنی امام باقر علیه السلام متولد شده بود؟ از سوی دیگر، امام باقر علیه السلام، جابر بن عبدالله انصاری را دیده و از وی روایت نقل کرده است و می دانیم که جابر در سال ۷۸ ق در گذشت (ابن سعد، ۵/۲۲۱). گذشته از واقعی، مدائنی هم بر روایت حاکی از کودکی امام علیه السلام خدشه وارد کرده است. نقد مدائنی ظاهراً در منابع اهل سنت گزارش نشده و آن را تنها منبعی شیعی در سده هفتم، یعنی اربلی (م. ۶۹۳ ق) گزارش کرده است (اربلی، ج ۲، ص ۳۱۳). در این متن تنها به این نکته اشاره شده که مدائنی منکر صغیر بودن امام سجاد علیه السلام در کربلا بوده است.

از منابع شیعی در نقد طفل بودن امام سجاد علیه السلام هم چنین می توان به نظر ابوالقاسم کوفی (م. ۳۵۲ ق) و قاضی نعمان (م. ۳۶۳ ق) اشاره کرد. ابوالقاسم کوفی بر این نظر بود که طفل بودن امام در کربلا قولی فاسد است و همه مشایخ ما از اهل علم امامیه و دیگران از شیعیان برخلاف این قول هستند (ابوالقاسم کوفی، ۷۰/۱-۷۱). قاضی نعمان هم می گوید که عوام الناس گمان کرده اند علی بن حسین علیه السلام در کربلا طفل بوده است^۱ اما اهل علم به اخبار و انساب و تواریخ معتقدند که او در کربلا رجلی بود، اگرچه گمان کرده اند که وی علی بن حسین الاصغر است و حال آن که وی علی بن حسین الاکبر است و علی بن حسین الاصغر به شهادت رسیده است (قاضی نعمان، شرح الاخبار، ج ۳، ص ۲۶۵). سرانجام باید گفت که اگر امام سجاد علیه السلام در کربلا طفل بوده اند، سال

۱. قاضی در این متن از قول این جماعت عوام این را هم اضافه کرده که این گروه معتقدند از آن جا که امام سجاد علیه السلام در کربلا طفل بودند، پدرشان به کسی دیگر نسبت به وی سفارش / وصیت کرد تا به نیابت / عدیل از او امامت را برعهده بگیرد.

تولد ایشان را می باید در دهه پنجاه یا شصت هجری در نظر گرفت؛ حال آن که هیچ مورخ و تراجم نگاری بیش از سال ۴۰ ق برای امام سجاد علیه السلام سال تولد در نظر نگرفته است.

به نظرمی رسد منشأ این اشتباه تاریخی، صفت «الاصغر»ی است که برای تفاوت میان امام سجاد علیه السلام از برادرش که او نیز نام علی داشت، ذکر شده است؛ در حالی که برخی «الاصغر» را قیدی برای سن و عمر حضرت در نظر گرفته اند.^۱ این موضوع گذشته از به اشتباه انداختن بسیاری در باب سن امام، موجب اشتباه در سبب زنده ماندن امام سجاد علیه السلام در کربلا هم شده است، زیرا در برخی از گزارش های اهل سنت، همین کودکی و نابالغی امام علیه السلام را دلیلی بر صرف نظر از قتل ایشان از سوی عبیدالله شمرده اند. چرا عبیدالله از قتل امام سجاد علیه السلام صرف نظر کرد؟ در این باره چهار گزارش تقریباً متفاوت نقل شده است. نخست آن که گفته اند علی بن الحسین در کربلا بیمار و بستری بوده است (ابن عبدالبر، ۱۵۶/۹-۱۵۷).

دومین گزارش حاکی است که عبیدالله دستور داد تا امام سجاد علیه السلام را گردن زنند، ولی امام سجاد علیه السلام از او خواست به جماعت زنان رحم کند و وی را همراه با آنان سازد تا همراهی در مسیر داشته باشند. عبیدالله قبول کرد و این گونه بود که خداوند عبیدالله را از قتل علی بن حسین بازداشت (شیخ طوسی، الامالی، ص ۲۵۲؛ ابن عساکر، تاریخ مدینه دمشق، ج ۴۱، ص ۳۶۵-۳۶۶). گزارش سوم علت صرف نظر از قتل امام سجاد علیه السلام را به خاطر وضعیت جسمانی ضعیف و نحیف ایشان آورده است. این گزارش در منابع گوناگون نقل شده است که ابن زیاد، برای علم به بلوغ یا عدم بلوغ، دستور داد از امام

۱. شاید نخستین کسی که این احتمال را مطرح کرده است قاضی نعمان باشد. قاضی گفته که امام سجاد علیه السلام در کربلا رجلی بوده اند اگرچه برخی گمان کرده اند که وی اصغر/کوچکتر (از برادرشان) بوده است. (قاضی نعمان، شرح الاخبار، ج ۳، ص ۲۶۵) به این معنا که وی در عین کوچک تراز برادر بودند، ولی رجل کاملی محسوب می شدند. مفهوم این جمله این است که احتمالاً برخی صفت «اصغر» را خردسالی امام علیه السلام برداشت کرده اند.

کشف عورت کنند و در صورت اثبات بلوغ حضرت را به شهادت برسانند. این گزارش را ابومخنف (م. ۱۵۷ ق)، از دو طریق مجالد بن سعید (م. ۱۴۴ ق)^۱ و سلیمان بن ابی راشد^۲ نقل کرده است (ابومخنف، ص ۲۰۵-۲۰۶) و در دوره‌های بعد در منابع اهل سنت بارها تکرار شده است.^۳ ابومخنف هم چنین علت زنده ماندن امام سجاد علیه السلام را در کربلا همین صغیر شمردن امام علیه السلام گزارش کرده است.^۴

گزارش چهارم در واقع نقل همین گزارش ابومخنف در منابع شیعی همراه با تغییرات است. منابع شیعی غالباً طریق دوم ابومخنف را با اندکی تغییر و حذف قسمت کشف عورت، این گونه گزارش کرده‌اند: بعد از آن که امام سجاد علیه السلام به ابن زیاد پاسخ داد، ابن زیاد عصبانی شد و دستور قتل امام علیه السلام را صادر کرد، ولی حضرت زینب علیها السلام مانع شد (شیخ مفید، الارشاد، ۲/ ۱۱۵-۱۱۷؛ طبرسی، اعلام الوری، ۱/ ۴۲۷؛ ابن نما حلی، ۷۱-۷۲؛ حاتمی شامی، ۵۶۱؛ سید بن طاووس، ۹۵؛ اربلی، ۲/ ۲۷۸). در برخی منابع به صورت سربسته به جریان کشف عورت امام اشاره شده است، مانند ابونصر بخاری

پژوهش‌نامه تاریخ تشیع

سال چهارم، شماره ۲،

تابستان ۱۳۹۹

۹۰

۱. ابوعمیر مجالد بن سعید همدانی از محدثان کوفی اهل سنت است. منابع تراجم‌نگاری وی را تضعیف کرده‌اند. ابن سعد، طبقات الکبری، ج ۶، ص ۳۴۹؛ ابن ابی حاتم رازی، ج ۸، ۳۶۱-۳۶۲؛ نسایی، الضعفا و المتروکین، ص ۲۳۶؛ عقیلی، ضعفاء العقیالی، ج ۴، ص ۲۳۲-۲۳۴؛ برخی هم او را تایید کرده‌اند. عجللی، معرفة الثقات، ج ۲، ص ۲۴۶. در باره وی گفته شده که در موضوع تاریخ و سیره آثار و روایات بسیار دارد، ولی مشهور به کذب بوده است. ابن ابی حاتم رازی، ج ۸، ۳۶۱.
۲. ابومخنف مکرر گزارش‌های جریان کربلا را از طریق حمید بن مسلم که خود در آن واقعه حضور داشته است از طریق شخصیت ناشناخته‌ای به نام سلیمان بن ابی راشد / سلیمان بن راشد نقل کرده است. در منابع تراجم‌نگاری و رجالی در باره وی گزارشی نیامده است.
۳. گزارش ابومخنف را طبری (طبری، تاریخ طبری، ۳/ ۳۵۰) نقل کرده‌اند. البته پیش از طبری هم جاحظ (جاحظ، ۴۲۱) و بلاذری (بلاذری، ج ۳، ص ۲۰۷-۲۰۸) و همزمان با طبری ابن اعثم کوفی (ابن اعثم، ۵/ ۱۲۳) بدون ذکر نام ابومخنف به عنوان منبع گزارش کرده‌اند. در دوره‌های بعد هم این گزارش به صورت‌های مختلف در منابع اهل سنت تکرار شده است. (به عنوان نمونه رک: ابن اثیر، ۴/ ۸۲؛ ابن کثیر، ۸/ ۲۱۰-۲۱۱)
۴. «استصغر علی بن الحسین بن علی فلم یقتل». ابومخنف، ۲۳۷؛ و از آنجا در طبری، تاریخ طبری، ۴/ ۳۹۵؛ ابن حبان، ۲/ ۳۰۹-۳۱۰. «استصغر» به این معناست که آنان فکر/ برداشت / تصور کردند که علی بن حسین کم سن و سال است.

(م. ۳۴۱ ق)، ابن مسکویه رازی (م. ۴۲۱ ق) (ابونصر بخاری، ۳۱؛ ابن مسکویه رازی، ۸۲/۲-۸۱).

۲. بزرگ‌سالی امام سجاد علیه السلام در کربلا

برخلاف این گزارش‌ها به نظر می‌رسد که سن امام سجاد علیه السلام در کربلا بیش از بیست سال بوده است، زیرا طبق بررسی‌های تاریخی پیش‌گفته امام سجاد علیه السلام در سال ۳۸ ق به دنیا آمد. بر همین اساس، در گزارش‌های شیعی با عنوان «فتی شاب»^۱ از حضرت یاد شده است. افزون بر این که شمار قابل توجهی از منابع شیعی و اهل سنت به ۲۳ سالگی حضرت در کربلا اشاره کرده‌اند. منابع اهل سنت، برخی بدون ذکر منبع (ابن جوزی، المنتظم، ۳۲۷/۶؛ ذهبی، سیرالاعلام النبلاء، ۳۸۷/۴؛ ابن حجر، تهذیب التهذیب، ۲۷۰/۷؛ ابن کثیر، ۱۲۲/۹) و برخی هم از سه راوی معروف، یعنی زهری (م. ۱۲۴ ق)، (ابن عساکر، ۳۶۶/۴۱؛ ابن جوزی، المنتظم، ۳۴۵/۵؛ مزی، ۳۸۴/۲۰ و ۴۰۲؛ ذهبی، تاریخ اسلام، ۴۳۲/۶؛ ابن کثیر، ۱۲۲/۹) مصعب بن عبدالله (م. ۲۳۶ ق)، (سلیمان بن خلف، ۱۰۷۹/۳؛ ابن عساکر، ۳۶۷/۴۱) و زبیر بن بکار (م. ۲۵۶ ق)، (زرندی حنفی، ۱۰۶)، ۲۳ سالگی حضرت را گزارش کرده‌اند. برخی از منابع شیعی، مانند قاضی نعمان و ابن عنبه، در اشاره به نظر زبیر بن بکار (م. ۲۵۶ ق) سن امام را در کربلا ۲۳ سال آورده‌اند (قاضی نعمان، شرح الاخبار، ۲۶۶/۳؛ ابن عنبه، ۱۹۳). البته هر دو بر اساس قولی منسوب به واقدی، سن ۲۸ سالگی^۲ یا ۲۹ سالگی (قاضی نعمان مغربی، المجالس والمسیرات، ۵۲۲-۵۲۳) هم برای امام سجاد علیه السلام آورده‌اند که گزارش درستی به نظر نمی‌رسد، زیرا هم چنان که در بررسی سال تولد امام علیه السلام گفته شد، واقدی سال تولد علی

پژوهش‌نامه تاریخ تشیع

سال چهارم، شماره ۲،

تابستان ۱۳۹۹

۱. شیخ صدوق، الامالی، ۲۳۰؛ فتال نیشابوری، ۱۹۱. گفتنی است که شیخ صدوق در کتابی دیگر نوشته که

جوانی زیر بیست سال منظور است (شیخ صدوق، کمال الدین، ۹۱).

۲. قاضی نعمان، شرح الاخبار، ۲۶۶/۳؛ ابن عنبه، ۱۹۳؛ ابن شهر آشوب به نقل از کتاب شرح الاخبار قاضی

نعمان گزارش کرده که امام سجاد علیه السلام در کربلا حدود سی سال داشته است. ابن شهر آشوب، ۳۰۹/۳ که

احتمالا منظور همین گزارش قاضی نعمان بوده است.

بن حسین مقتول را ۳۳ ق بیان کرده است.^۱ برخی از منابع شیعی^۲ بر این گمان شده‌اند که ۳۳ ق سال تولد علی بن حسین باقی یعنی امام سجاده علیه السلام است. هم از این روست که گفته‌اند امام سجاده علیه السلام در کربلا ۲۳ سال داشته است.^۳

ذکر سن ۲۸ سالگی یا هر سن بالای بیست سال برای امام سجاده علیه السلام در کربلا نمی‌تواند صحیح باشد، زیرا علی بن حسین مقتول بیش از بیست نداشته است. علی بن حسین مقتول را در برخی منابع، اصغر (ابن اعثم، ۱۲۳/۵؛ ابن شهر آشوب، ۲۷۵/۳) و هجده ساله (ابن اعثم، ج ۵، ص ۱۱۴) یا دوازده^۴ ساله و برخی او را اکبر (ابوالقاسم کوفی، ۷۱/۱) و دوازده (ابوالقاسم کوفی، ۷۰/۱-۷۱) یا سیزده تا نوزده سال دانسته‌اند (شیخ مفید، الارشاد، ۱۰۶/۲). از سوی دیگر، طبق قول مشهور و البته برخلاف نظر شیخ مفید در میان شیعه (شیخ مفید، الارشاد، ۱۳۵/۲) علی بن حسین باقی یعنی امام سجاده علیه السلام کوچکتر از علی بن حسین مقتول بوده است (ابن سعد، ۲۱۲/۵؛ ابن اعثم، ۱۲۳/۵؛ ابن جوزی، المنتظم، ۳۴۵/۵؛ ابن عبدالبر، ۱۶۰/۹؛ ابن عساکر، ۳۷۶/۴۱). بنابراین و با توجه به این که علی بن حسین مقتول، بزرگتر از امام سجاده علیه السلام بوده و حداکثر نوزده سال داشته، نمی‌توان سنی بیش از نوزده سال برای امام سجاده علیه السلام در کربلا در نظر گرفت. این فرضیه، یعنی نوزده سالگی امام سجاده علیه السلام در کربلا، دارای دو چالش است: یکی با سال تولد امام سجاده علیه السلام - ۳۸ ق - که مکرر در منابع از آن سخن گفته شده و دیگری با سال تولد امام باقر علیه السلام، به عنوان اولین فرزند امام سجاده علیه السلام، که گفته‌اند در کربلا چهار

پژوهش‌نامه تاریخ تشیع

سال چهارم، شماره ۲،

تابستان ۱۳۹۹

۹۲

۱. منابع دیگر هم نیز تصریح کرده‌اند که علی بن حسین مقتول در امارت عثمان به دنیا آمد. نک: ابن ادریس، ۶۵۴/۱-۶۵۵.

۲. ابونصر بخاری، ۳۱؛ قاضی نعمان مغربی، شرح الاخبار، ۲۶۵/۳؛ ابن عنبه، ۱۹۳؛ علامه حلی، تحریر الاحکام، ۱۲۲/۲-۱۲۳. البته علامه در دیگر آثار خود سال ۳۶ ق را برای تولد امام سجاده علیه السلام گزارش کرده است. علامه حلی، تذکره الفقهاء (طبع ج)، ۱۹۸/۶.

۳. احتمالاً به همین سبب ابوالقاسم کوفی (م. ۳۵۴ ق) سن حدود ۳۰ سالگی را برای امام علیه السلام در کربلا

ذکر می‌کند. ابوالقاسم کوفی، ۷۰/۱-۷۱؛ و از آن جا در: ابن شهر آشوب، ۳۰۹/۳.

۴. «وكان لعلي الأصغر المقتول نحو اثنتي عشرة سنة» (ابن شهر آشوب، ۳۰۹/۳).

پژوهش‌نامه تاریخ تشیع

سال چهارم، شماره ۲،

تابستان ۱۳۹۹

۹۳

(یعقوبی، ۲/۳۲۰) یا پنج سال (قاضی نعمان، المجالس و المسیرات، ۵۲۲) داشته است. از سوی دیگر، دو گزارش مربوط به سن امام باقر علیه السلام در کربلا، با اقوال مشهور در باب تاریخ تولد امام باقر علیه السلام، یعنی سال ۵۶ ق (ابن عساکر، ۵۴/۲۷۳) یا سال ۵۷ ق (شیخ مفید، الارشاد، ۲/۱۵۸) هماهنگ نیست. دشوار می‌نماید که امام سجاد در ۱۵ سالگی ازدواج کرده و در همان سال هم امام باقر علیه السلام متولد شده باشد. این موضوعی است که هیچ گزارش تاریخی و غیره تاریخی آن را تأیید نمی‌کند؛ مگر آن که سن شهادت علی بن حسین مقتول را، که حداکثر نوزده سال گفته‌اند، نپذیریم، اما این موضوع با توجه به سال تولدش در دوره عثمان از نظر تاریخی قابل توجه است. البته برخی منابع شیعی، مانند ابوالقاسم کوفی (۱/۷۱)، شیخ مفید (الارشاد، ۲/۱۳۵) سن علی مقتول را کمتر از بیست سال ذکر کرده‌اند؛ احتمالاً بر اساس این پیش فرض اعتقادی که امام باید بزرگترین فرزند امام پیشین باشد. چنان که شیخ مفید سن جعفر کذاب را کوچکتر از امام عسکری آورده، در حالی که جعفر از امام بزرگتر بود.^۱

جمع بندی

درباره سال تولد امام سجاد علیه السلام در منابع گوناگون اهل سنت و شیعی گزارش‌های پراکنده‌ای نقل شده است. این منابع دو محدوده زمانی غیر قابل جمع را به صورت هم زمان گزارش کرده‌اند: یکی گزارش واقعی است که سال تولد امام را ۳۳ ق آورده و محدوده دیگر، سال ۳۷ تا ۴۱ ق است که به طور عمده تراجم‌نگاران آن را نقل کرده‌اند. به نظر می‌رسد گزارش مبنی بر سال ۳۳ ق اساس درستی نداشته باشد، زیرا؛ در همان منابعی که سال ۳۳ ق ذکر شده، سن امام ۵۸ سال آمده است. در این صورت، وفات حضرت باید در سال ۹۱ ق روی داده باشد، حال آن که هیچ یک از تراجم‌نگاران سال

^۱ شیخ روایاتی می‌آورد که امام هادی علیه السلام فرموده امامت به فرزند بزرگترم می‌رسد. شیخ مفید، الارشاد،

۲/۳۱۶؛ هم چنین رک: ابوالقاسم کوفی، ۷۱).

وفات حضرت را ۹۱ ق گزارش نکرده‌اند. دوم اینکه منابع تراجم‌نگاری اهل سنت و شیعی با وجود ذکر سال تولد امام سجاده علیه السلام در ۳۳ ق، خود در جاهای دیگری به صغر سن امام سجاده علیه السلام نسبت به علی مقتول در ماجرای کربلا تصریح کرده‌اند. اگر علی بن حسین مقتول، بزرگتر بود می‌باید پیش از سال ۳۳ ق به دنیا آمده باشد، حال آن که هیچ تاریخ‌نگار و تراجم‌نگاری چنین گزارشی نیاورده است. به نظر می‌رسد منشأ این اشتباه خلط بین دو فرزند امام حسین علیه السلام بوده است که هر دو علی نام داشتند: علی مقتول که مادرش لیلی و علی باقی که مادرش ام ولد بوده است. گزارش واقعی مربوط به سال تولد علی مقتول در سال ۳۳ ق بوده است و دیگران در این باب به اشتباه افتاده‌اند. بنابراین و با توجه به رد قول ۳۳ ق، می‌توان گفت که سال تولد امام سجاده علیه السلام سال ۳۸ ق بوده و در منابع فریقین نیز بیشتر تکرار شده است.

در باره سن حضرت در کربلا هم باید گفت که در منابع شیعی و اهل سنت دو طیف گزارش در دست است: گزارش‌هایی که حضرت را کودک / صغیر معرفی می‌کنند و گزارش‌هایی که سه دوره سنی ذکر کرده‌اند: ۲۳ یا ۲۴ سال، ۲۵ سال و هم چنین ۲۸، یا ۲۹ سال.

درباره کودک بودن امام سجاده علیه السلام در کربلا و ماجرای پس از آن سه گزارش نقل شده است که هر سه با ارزیابی‌های انتقادی تاریخی قابل نقد هستند. افزون بر اختلافات محتوایی و هم‌چنین عدم تطابق با دیگر گزارش‌های تاریخی، پاره‌ای مورخان، مانند واقعی و مدائنی، نیز آن قول را نقد کرده‌اند. اگر امام سجاده علیه السلام در کربلا طفل بوده است، سال تولد ایشان را باید در دهه پنجاه یا شصت ق در نظر گرفت و حال آن که هیچ مورخ و تراجم‌نگاری سال تولد امام را بیش از سال ۴۰ ق در نظر نگرفته است. به نظر می‌رسد که ریشه این اشتباه تاریخی را می‌باید در صفت «الاصغر» جست و جو کرد که برای تفاوت میان امام سجاده علیه السلام و برادرش به کار رفته است، زیرا هر دو نام علی داشته‌اند. برخی «الاصغر» را قیدی برای سن و عمر حضرت در نظر گرفته‌اند.

برخلاف این گزارش‌ها، چنین به نظر می‌رسد که سن امام سجاده علیه السلام در کربلا بیش

پژوهش‌نامه تاریخ تشیع

سال چهارم، شماره ۲،

تابستان ۱۳۹۹

از ۲۰ سال بوده است، زیرا طبق بررسی های تاریخی پیش گفته، امام سجاد علیه السلام در سال ۳۸ ق به دنیا آمد. درباره سن ۲۳ سالگی حضرت گزارش های فراوانی در دست است، گرچه این گزارش ها هم خالی از اشکال نیست، زیرا طبق گزارش منابع تاریخی، سن علی بن حسین مقتول نمی توانسته بیش از بیست باشد. از سوی دیگری دانیم که علی بن حسین باقی (امام سجاد علیه السلام)، کوچکتر از علی بن حسین مقتول بوده است. بنابراین، و با توجه به این که علی بن حسین مقتول، حداکثر ۱۹ سال داشته، نمی توان سنی بیش از نوزده سال برای امام سجاد علیه السلام در کربلا در نظر گرفت. این فرضیه، یعنی نوزده سالگی امام سجاد علیه السلام در کربلا، دارای دو ابهام است: یکی با سال تولد امام سجاد علیه السلام - ۳۸ ق - ناسازگار است و دیگری با سال ۵۶ ق یا ۵۷ ق، زیرا به این معناست که فرزند ایشان، امام باقر علیه السلام، در کربلا ۴ یا ۵ ساله بوده است. دشواری می نماید که امام سجاد در ۱۵ سالگی ازدواج کرده و در همان سال هم امام باقر علیه السلام متولد شده باشد؛ موضوعی که هیچ گزارش تاریخی و غیره تاریخی آن را یاری نمی کند، مگر آن که در سن علی بن حسین مقتول هنگام شهادت تردید کنیم.

پژوهش نامه تاریخ تشیع

سال چهارم، شماره ۲،

تابستان ۱۳۹۹

منابع

- ابن ابی حاتم رازی، *الجرح والتعديل*، دکن، مجلس دائرة المعارف العثمانية، ۱۹۵۲م.
- ابن اثیر، *الکامل*، بیروت، دار صادر، ۱۹۶۶م.
- ابن ادريس، *السرائر*، قم، نشر اسلامي، ۱۴۱۰ق،
- ابن اعثم، *الفتوح*، تحقيق على شيرى، بيروت، دار الاضواء، ۱۹۹۱م.
- ابن جوزى، *المنتظم*، تحقيق عبد القادر عطا، بيروت، دارالکتب، ۱۴۱۲ق
- ابن جوزى، *الموضوعات*، تحقيق محمد عثمان، مدينه، المكتبة السلفية، ۱۹۶۶م.
- ابن حبان، *الثقات*، بيروت، الكتب الثقافية، ۱۳۹۳ق
- ابن حجر، *تهذيب التهذيب*، بيروت، دار الفكر، ۱۴۰۴ق
- ابن حجر، *فتح الباري*، بيروت، دارالمعرفة، بی تا.
- ابن خلکان، *وفیات الاعيان*، دارالثقافة، بيروت، بی تا.
- ابن سعد، *الطبقات الكبرى*، تحقيق احسان عباس، بيروت، دار صادر، ۱۹۳۰م.
- ابن شهر آشوب، *مناقب*، نجف، المكتبة الحيدرية، ۱۳۷۶ق
- ابن عبدالبر، *التمهيد*، تحقيق مصطفى بن احمد، مغرب، وزارة عموم الاوقاف، ۱۳۸۷ق
- ابن عساکر، *تاريخ مدينة دمشق*، علي شيرى، بيروت، دارالفکر، ۱۴۱۵ق
- ابن عنبه، *عمدة الطالب*، تحقيق ال الطالقاني، نجف، الحيدرية، ۱۹۶۱م.
- ابن كثير، *البدایة والنهاية*، تحقيق علي شيرى، بيروت، دار إحياء، ۱۴۰۸ق
- ابن مسكويه، *تجارب الامم*، تحقيق ابوالقاسم امامي، تهران، دار سروش، ۱۳۷۹.
- ابن نما حلی، *مشیر الأحرار*، نجف، الحيدرية، ۱۹۵۰م.
- ابوالفرج اصفهانی، *مقاتل الطالبیین*، تحقيق كاظم مظفر، نجف، الحيدرية، ۱۹۶۵م.
- ابوالقاسم كوفی، *الاستغاثة*، بی نا، بی جا، بی تا.
- ابومخنف ازدي، *مقتل الحسين*، تعليق حسين غفاری، قم، العلمية، ۱۳۹۸.
- أبی نصر البخاری، *سلسلة العلوية*، تحقيق بحر العلوم، قم، الرضي، ۱۴۱۳ق
- اربلی، *كشف الغمة*، بيروت، دارالاضواء، ۱۹۸۵م.
- بلاذری، *انساب الاشراف*، تحقيق حميد الله، مصر، دار المعارف، ۱۹۵۹م.
- جاحظ، *العثمانية*، تحقيق عبد السلام محمد هارون، مصر، دار الكتاب العربي، بی تا.

پژوهشنامه تاریخ تشیع

سال چهارم، شماره ۲،

تابستان ۱۳۹۹

- جعفری، محمد حسین، تشیع در مسیر تاریخ، ترجمه محمد تقی آیت الهی، انتشارات دفتر نشر فرهنگی، تهران، ۱۳۹۲.
- خزاز قمی، کفایة الأثر، تحقیق حسینی، قم، بیدار، ۱۴۰۱ق
- خصیبی، الهدایة الكبرى، بیروت، البلاغ، ۱۴۱۱ق
- ذهبی، العبر، تحقیق فؤاد سید، کویت، دائرة المطبوعات، ۱۹۶۱م.
- ذهبی، تاریخ الإسلام، تحقیق تدمری، بیروت، دار الکتب العربی، ۱۹۹۸م.
- ذهبی، سیر اعلام النبلاء، بیروت، مؤسسة الرسالة، ۱۴۱۳ق
- زرنندی حنفی، معارج الوصول، بی نا، بی جا، بی تا.
- سلیمان بن خلف، التعديل والتجريح، تحقیق البزار، وزارت اوقاف، مراکش.
- سمعانی، ۱۹۸۸م، الانساب، تحقیق بارودی، بیروت، دار الجنان، بی تا.
- سید ابن طاووس، اللهوف، قم، انوار الهدی، ۱۴۱۷ق
- شافعی، مطالب السوال، تحقیق احمد العطیة، بی نا، بی جا، بی تا.
- شامی، یوسف بن حاتم، الدر المنظیم، قم، النشر الإسلامی، بی تا.
- شهیدی، جعفر، زندگانی علی بن حسین، تهران، نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۶۷.
- شیخ صدوق، الأمالی، قم، البعثة، ۱۴۱۷ق
- شیخ صدوق، کمال الدین، تحقیق غفاری، قم، النشر الإسلامی، ۱۴۰۵ق
- شیخ طوسی، الأمالی، البعثة، قم، دار الثقافة، ۱۴۱۴ق
- شیخ طوسی، تهذیب الأحکام، تحقیق خراسان، تهران، الإسلامیة، ۱۳۶۴.
- شیخ طوسی، مصباح المتعجل، بیروت، مؤسسة فقه الشیعة، ۱۹۹۱م.
- شیخ مفید، المقنعة، قم، مؤسسة النشر الإسلامی، ۱۴۱۰ق
- شیخ مفید، الإرشاد، بیروت، دار المفید، ۱۴۱۴ق
- شیخ مفید، الأمالی، بیروت، دار المفید، ۱۴۱۴ق
- طبرسی، إعلام الوری باعلام الهدی، قم، مؤسسة آل البيت ع لإحياء التراث، ۱۴۱۷ق
- طبرسی، الاحتجاج، تحقیق خراسان، نجف، دار النعمان، ۱۹۶۶م.
- طبرسی، تاج الموالید، قم، مکتب ایه الله المرعشی، ۱۴۰۶ق
- طبری، تاریخ طبری، بیروت، الاعلمی، ۱۴۰۳ق

- عجللی، *معرفة الثقات*، مدینه، مكتبة الدار، ۱۴۰۵ق
- عقیلی، *ضعفاء العقیلي*، بیروت، العلمية، ۱۴۱۸ق
- علامه حلّی، *تحریر الأحكام*، تحقیق ابراهیم بهادری، قم، مكتبة التوحید، ۱۴۲۰ق
- علامه حلّی، *تذكرة الفقهاء*، قم، مؤسسة آل البيت ع، ۱۴۱۴ق
- فتال نیشابوری، *روضة الواعظین*، تحقیق خراسان، قم، شریف رضی، بی تا.
- قاسم بن ابراهیم الرسی، *تشییت الإمامة*، تحقیق صالح الوردانی، بیروت، الغدیر، ۱۹۹۸م.
- قاضی نعمان، *المجالس*، بیروت، دارالمنتظر، ۱۹۹۶م.
- قاضی نعمان، *شرح الاخبار*، تحقیق حسینی جلالی، قم، النشر الاسلامی، ۱۴۱۴ق
- قرشی، *باقر شریف، حیاة الإمام زین العابدین ع*، بیروت، دارالاضواء، ۱۴۰۹ق
- کلبرگ، *مدخل علی بن حسین ع*، ترجمه در تصویر امامان شیعی در *دائرة المعارف اسلام*، محمود تقی زاده داوری، موسسه شیعی شناسی، قم، ۱۳۸۵.
- کلینی، *کافی*، تحقیق علی اکبر غفاری، تهران، دارالکتب، ۱۳۶۳.
- کاتب بغدادی، *تاریخ الأئمة*، قم، مکتب مرعشی، بی تا.
- مزّی، *تهذیب الکمال*، تحقیق بشار عواد، بیروت، الرسالة، ۱۴۰۶ق
- مستوفی، *حمد الله، تاریخ گزیده*، تهران، انتشارات امیر کبیر، ۱۳۶۲.
- موصلی، *مناقب آل محمد*، بیروت، مؤسسة الأعلمی، ۱۴۲۴ق
- نسایی، *الضعفاء والمتروکین*، تحقیق محمود ابراهیم زاید، بیروت، دار المعرفة، ۱۹۸۶م.
- یعقوبی، *تاریخ الیعقوبی*، بیروت، دار صادر، بی تا.

پژوهشنامه تاریخ تشیع

سال چهارم، شماره ۲،

تابستان ۱۳۹۹